

Володимир ЄРШОВ

**TERTIUM COMPARATIONIS: ПРАВОБЕРЕЖНА
ПОЛЬСЬКОМОВНА ЛІТЕРАТУРА —
МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ**

У статті розглядається проблема належності та визначеності літератури польсько-українського пограниччя Правобережної України XIX ст., як оригінального та самодостатнього явища польськомовної багатонаціональної української літератури.

Ключові слова: українська багатонаціональна література, українська польськомовна література, Правобережжя, лімінальний простір.

Дефініція європейського простору на бінарну опозицію «Захід – Схід» у європейській культурі постала десь у XVIII ст., коли французькими енциклопедистами був локалізований оксидентський простір, який, у свою чергу, протиставлявся іншому – орієнтальному в його найширшому розумінні, що сприяло певним змінам в уявленнях про цивілізаційну мапу континенту. Все, що знаходилося за кордонами колишнього панування Римської імперії (оксиденту), – автоматично отримувало топос «Схід», у просторі якого опинилися й Річ Посполита та, відповідно, й Російська імперія. Ю. І. Крашевський так ілюструє тодішній стан Польщі: «Німці кричать, що ми стоїмо на заваді їх цивілізаційної місії, але в її ім'я вони нас терплять, Росія називає нас то відсталими феодалами, то знову-таки невинуватими порушниками суспільного порядку та яacobінцями, в міру того, як їй це потрібно. Для одних ми фанатики та несприймачі поступу, для інших – соціалісти й демагоги – таким чином ми є тим бараном із байки, який каламутив воду, щоб його захотіли з'їсти»¹. У метатексті цього висловлювання, крім алюзії езопівської байки, міститься, безперечно, потужний багаторічний віленсько-волинський досвід письменника, набутий у період формування особистості видатного художника слова.

У цій досить сталій культурно-політичній дихотомії у XIX ст. криється ще одна регіональна особливість рецепції простору, яка залежала від місцезнаходження «реперу» і з якого відбувалося його опанування. Так, погляд з Правого берега Дніпра, локалізує простір

¹ Kraszewski J. I. Program polski 1872: myśli o zadaniu narodowem. – Poznań : Księgarnia J. K. Zupańskiego, 1872. – 63 s. – S. 2.

уже по-іншому. Відтак, усе, що поглядом із Франції чи Німеччини до цього часу було Сходом, тепер для волинян, киян і подолян ставало Заходом. Маємо на увазі, перш за все, Правобережжя (Південно-Західний край) та Королівство Польське. А те, що було для центральної Європи «традиційним» Сходом, мова йде про Російську імперію, стало уявлятися як азійщина, про що пише Т. Косткевічова, уточнюючи, що на польських теренах поняття «східний» у визначенні культурного простору північного сусіда не використовувалося, рівноцінним еквівалентом якому було тільки поняття азійський². Синонімом до поняття азійщина часто виступав топонім Північ, який був підтриманий і поширювався самою російською культурою, пригадаймо «Северная Пальмира», альманах «Северные цветы», часопис «Северная пчела» або лермонтівське «На севере диком...». Для Європи міфема Північ виявилась досить вдалим евфемізмом з мерехтінням підтекстів, де відчувались ноти уявлень про абсолютизм царської влади, якому були притаманні «розмиті» імагологічні презентанти: щось затемнене, неясне, неокреслене.

У цій статті ми вживатимемо поняття «Захід – Схід» не в традиційному для європейської культури розумінні, про особливості сприйняття якого ми щойно говорили, а в його регіональному наповненні, іншими словами, згідно з засадами культурної антропології, коли візія навколишнього простору відбувається з місця знаходження споглядача, тобто, як у нашому випадку, правобережного митця слова.

Про особливості функціонування регіональних просторових сегментів колись єдиного простору Речі Посполитої, як закутка Європи, сьогодні пишуть багато польських дослідників, серед яких, наприклад, А. Примак-Левтан: «Категорія простору закутка або провінційної глушини виявляється досить активною в локалізації польськості на мапі, роздертій завойовниками центрально-східної Європи»³, або В. Міхальський, який, говорячи про сучасну Волинь, коментує: «Пограниччя в поточній свідомості є чимось зовнішнім, маргінальним, далеким від центру»⁴. «Далеке від центру» – основний

² Kostkiewiczowa T. Pisarze polskiego oświecenia między Wschodem a Zachodem // Między Wschodem a Zachodem: Europa Mickiewicza i innych. O relacjach literatury polskiej z kulturami ościennymi / Pod. red. G. Borkowskiej i M. Rudaś-Grodzkiej. – Wrocław-Warszawa-Kraków : Zakład narodowy im. Ossolińskich, [2007]. – 155 s. – S. 15-31. – S. 18, 29.

³ Prymak-Lewtan A. Z zakątków Europy ku światu. Propozycja podróży według Wspomnień Wołynia, Polesia i Litwy J. I. Kraszewskiego // Acta Albaruthenica. Literatura. Język. Kultura. – Warszawa, 2007. – 483 s. – S. 102-121. – S. 102.

⁴ Michalski W. Odkruć Wołyń na nowo // Akcent (Lublin). – 2007. – № 1. – S. 87-92. – S. 87.

критерій визначення «закутків» та «маргінесів» колишнього річпосполитівського простору – досить характерне великопольське бачення, що має у своїй генезі більше двох століть.

Відчуття польськомовним літератором Правобережжя свого лімінального (закуткового, маргінесівського) положення загострилися після другого поділу Речі Посполитої, після того, як була втрачена належність до патерної культури, що, по суті, стало, як виявилось, «точкою неповернення». Власне тоді почалось у польській культурі диференціювання річпосполитівських земель на європейські (Великопольські), литовські (віленські, білоруські), правобережні (волинські, київські, подільські) та навіть на сибірський простори, як окремі й самодостатні.

Диспозиція «Захід – Схід» у ХІХ ст. в уявленні правобережців набула нових якостей і трансформацій, що були вербалізовані антиноміями «демократія – деспотизм», «цивілізація – варварство», «європейськість – азійщина». Домінантою у цих денотатах насправді виступав не рівень культури, освіти чи, наприклад, соціального становища, а, власне, вид організації суспільного та політичного життя. Якщо у правобережній польськомовній літературі ХVІІІ ст. митець жив ніби в одному монументальному просторі, у якому не було відчуття окремішності, віддаленості чи покинутості, а центральна Європа ще певний час сприймала Правобережжя відповідно до просвітницької традиції, про що свідчить М. Рудась-Гродська: «для жителів Європи Креси післярозподілової Польщі становили землі заселеного або цивілізованого світу»^{5, 10} на самому Правобережжі серед митців художньої літератури першої половини ХІХ ст. самоакцентуація просторової визначеності загострилася, набувши характеру відчуження з відтінками дискретності часопростору, що, у свою чергу, сприяло його переосмисленню в окремий культурний сегмент. Іншість нового культурного феномену, що виник на пограниччі двох «центральных» просторів, не хотіли, чи не бажали помічати ні Варшава, ні Санкт-Петербург. Досить образно таке положення прокоментував Ю. І. Крашевський, коли намагався з'ясувати змістовність польського духу: «Ми увібрали, як губка, з однієї сторони нектар Сходу, з другої – західні еліксири, але у нас ці двоє поєдналися в нову хімічну сполуку, яку тільки наш організм

⁵ Rudaś-Grodzka M. Ogród na rozstajach rzeczywistości i wyobraźni poetyckiej. *Metamorfozy Zofiówki // Pamiętnik literacki* (Warszawa). – № 4. – 2005. – S. 143-160. – S. 158.

міг виробити»⁶. Так, порозподілове Правобережжя стало *tertium comparationis* – «третім у порівнянні», тобто штучно набуло властивостей закутку, глушини, маргінесу або, вживаючи сучасні номени, – кресів чи пограниччя у лімінальному просторі Російської імперії: між Заходом – Королівством Польським та Сходом, власне, – Великоросією.

Волинь, Київщина та Поділля опинились у становищі, коли виникла ситуація «*Quo vadis?*». М. Грабовський, зокрема, писав, що «у Великопольщі мають дикунські уявлення про нас тут»⁷. Дійшло навіть до того, що один із волинських кореспондентів «Хроніки крайових та заграничних відомостей» сам уже називає свій край варварським⁸. Сучасна польська дослідниця М. Рудковська коментує особливості такого уявлення: «В нашій народній традиції Росія є синонімом дикунства»⁹, що, зрештою, сукупно свідчить про те, що Правобережжя у світському великопольському уявленні вже тоді було «віддане на відкуп» Росії, і хвилювання М. Грабовського були не безпідставними. Справа в тому, що царат прийшов на Правобережжя з месіанською ідеєю «Отторженная возвратихъ» (цитую напис на катерининській медалі, вибитій на честь приєднання південноросійських областей до Росії)¹⁰, згідно з якою в уявленні росіян це були колишні російські землі. Хоча мотивація не була переконливою, однак, на Правобережжі події були сприйняті як даність (пригадаймо тарговичанський заколот), на відміну від Королівства Польського (пригадаймо повстання Т. Костюшка), що, по суті, стало початком відліку двох паралельних генез. «Тут, на Сході, все було інакшим, тут у селян трищала голова від постійних указів і доручень, тарговичани спокійно сиділи у своїх дворах, приймали імператорських слуг, у безпечності та під гарантією своєї вітчизни, як прощення душі під гарантією свого парафіяльного ксьондза», –

⁶ Kraszewski J. I. *Polska w czasie trzech rozbiorów 1772 – 1799: studia do historii ducha i obyczaju*. – Т. 1. – Poznań : Księgarnia J. K. Żupańskiego, 1873. – 454 s. – S. 4.

⁷ Grabowski M. List XLIV do J. I. Kraszewskiego 10 lipca 1840 r. // Michała Grabowskiego listy literackie / Wydał A. Bar. – Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 1934. – 450 s. – S. 147.

⁸ T. Korrespondencja Kroniki. Żytomierz. 23 stycznia / 4 lutego 1857 // Kronika Wiadomości krajowych i zagranicznych (Warszawa). – 1857. – 14/26 lutego. – S. 2.

⁹ Rudkowska M. *Kraszewski wobec Rosji. Próby komparatystyczne*. – Warszawa : Narodowe Centrum Kultury, 2009. – 336 s. – S. 274.

¹⁰ [Петров Н. И., И. И. Малышевский]. *Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Издано П. Н. Батюшковым*. – СПб : Типография Товарищества «Общественная польза», 1888. – 288, 126 с. – С. 236-237.

невтішний дагеротип доби Е. М. Галлі¹¹.

Вл. Міцкевич під час поїздки Правобережжям згадував, що в Житомирі всі роздуми про майбутнє Польщі «дуже відрізнялися від суперечок нашої еміграції в Парижі»¹². Французько-польського мандрівника здивувало те, що «правобережне» мислення відрізнялося від «паризького», що, по суті, ілюструвало особливості його латентної візії дефініції просторів на «центр та закуток», «Париж – Житомир», «свій – інший», на «Захід – Схід». Уточнимо, що в подібних міцкевичових рецепціях завжди була алюзорно присутня друга сторона – Великоросія. Ю. І. Крашевський, маючи на увазі Королівство Польське, писав: «Польща стала неначе вузлом між Сходом і Заходом»¹³, яка в підтексті висвітлює уявлення волинянина також про Правобережжя як простір *tertium comparationis*. Тому стає очевидним, що не випадково той самий Ю. І. Крашевський був лютим противником потужного впливу «української школи» на польську літературу та абсолютизації останньої, як взірця для наслідування, про що свідчить його стаття 1839 р. «Україноманія»¹⁴. У впливах української проблематики на великопольську літературу він вбачав певну загрозу для формування автентичного польського духу та небажане порівняння двох різних ментальностей. Аналогічна (!) візія (тільки у «зворотному напрямку») була висловлена іншим правобережцем – М. Грабовським, який ще роком раніше категорично виступив проти європейських впливів, а саме французької «шаленої літератури»¹⁵, у якій також вбачав певну загрозу для формування автентичного польського духу та небажане порівняння двох різних ментальностей! Цікаво, що «Україноманія» Ю. І. Крашевського була видана в Петербурзі, а «Про нову літературу французьку, яку називають шаленою» М. Грабовського – у Вільно, що не тільки соковито, а навіть епатажно ілюструє дихотомію «Схід – Захід».

¹¹ Galli E. M. Pamiętniki // Przegląd Narodowy (Warszawa). – 1913. – Т. 12. – Сierpień. – № 8. – S. 165-195. – S. 181.

¹² Mickiewicz Wł. Pamiętniki. – Т. 2. 1862 – 1870. – Warszawa-Kraków-Lublin-Łódź-Paryż-Poznań-Wilno-Zakopane, [1927]. – 441 s. – S. 39.

¹³ Kraszewski J. I. Projekt «Encyklopedii starożytności polskich» przyjęty przez Komisję archeologiczną Akademii Umiejętności w Krakowie. – Т. 3. – Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1875. – 39 s. – S. 2.

¹⁴ Kraszewski J. I. Ukrainomania // Nygodnik Petersburski. Gazeta urzędowa Królestwa Polskiego. – 1839. – 28 lutego / 11 marca. – № 17. – S. 97-98; – 1839. – 3 / 15 marca. – № 18. – S. 102-103.

¹⁵ Grabowski M. O nowej literaturze francuskiej nazwanej literaturą szalona (la littérature extravagante) // Grabowski M. Literatura i krytyka. – Cz. 3. – Wilno : Nakład i druk T. Glücksberga, 1838. – 366 s.

Окультне вираження протистояння «україноманії та французького шаленства» бачимо в підтексті житомирських спогадів Ю. І. Крашевського. Згадуючи житомирський період свого життя через багато років він пригадуватиме в мемуарах здренського періоду «Безсонні ночі» його особливості: «Одним із найважчих було життя в Житомирі на Волині. Під час кураторства в гімназії... Треба було вести боротьбу, і всюди зустрічати відсіч, недоброзичливість, заздрість, підкилимні інтриги. <...> Суспільство ділилося на громадки, групки, гуртки, що збіглися з різних сторін світу»¹⁶. Згадка про товариство, яке «збіглося з різних сторін світу», його «поділ на громадки, групки, гуртки», думаємо, не був випадковим. Автор явно мав на увазі не Південь і не Північ, що в контексті волинського простору не мало логіки. Тут, на наше переконання, багато в чому міститься підтекст «правобережної» проблеми «свій – інший свій».

Сьогодні навряд чи вийде прочитати справжній підтекст сакраментальної сповіді письменника. Однак двоїстість його становища відчувається досить прозоро. Узагальнимо проблему словами Ст. Буркота, який, зокрема, писав: «У романтичних мандрівних реляціях Україна займала місце особливе, присвячуючи їй статус замітника Орієнту в польській свідомості»¹⁷, яка є не тільки ретроспективною рецепцією епохи, але й об'єктивно ілюструє суспільні настрої часу.

Правобережний митець все більше відокремлювався від патерної культури й нагадував мушлю, яка досить скептично та й, додамо, критично пропускала крізь себе всі новомодні віяння як Заходу, так і Сходу, але дуже цупко трималася непорушності свого стану, своїх традицій, що й без того могло б ускладнити досить невизначене її становище. Саме тоді зароджується протиставлення «свого» волинсько-подільсько-українського – «іншому» великопольському з одного боку та паризькому й петербурзькому, – з іншого.

Програмна та піонерська стаття М. Грабовського «Про елементи української поезії в поезії польській»¹⁸ одна з перших статей у польській критиці, що чітко презентує бачення загального польського літературного процесу саме з правого берега Дніпра.

¹⁶ Kraszewski J. I. Pamiętniki / Oprac. W. Danek. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, [1972]. – 472 s. – S. 360.

¹⁷ Burkot St. Polskie podróżopisarstwo romantyczne. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988. – 449 s. – S. 296-297.

¹⁸ Grabowski M. O elemencie poezji ukraińskiej w poezji polskiej // Grabowski M. Literatura i krytyka. – T. I. – Cz. 2. – Wilno : Nakładem T. Glücksberga, 1837. – 138 s. – S. 93-118.

Робота насичена проспекціями, в яких автор загострено протиставив поетів-правобережців поетам Королівства Польського, і в якій уже на першій сторінці було задекларовано, що він писатиме лише про «нашу літературу»¹⁹. Стаття висвітлює природу української поезії «Наші найновіші поети, уродженці України, закохалися в давні співи та минулих століть, які співали при їх колисці, та внесли їх запах та барви²⁰ в народну поезію»²¹, що дало змогу згрупувати та узагальнити особливості їх творчого кредо: «три наших українських поети, три цілком по-іншому малювали Україну: Гощинський – Україну гайдамацьку, Залеський – Україну козацьку, Мальчевський – тільки Україну польську, шляхетську»²². Ці вислови, що характеризують «запах і барви» «української школи» в польському романтизмі, сьогодні добре знайомі та широко цитовані полоністами по обидва береги Бугу. Однак стрижневими акцептами в цій роботі, на наше глибоке переконання, є неодноразові вживання М. Грабовським присвійного займенника «наші», який виконує функцію виокремлення та диференціювання «своїх від інших» та свідчить про нову якість і характер правобережного духовного простору, мислення та літературу у тому числі.

«Прорив» Ю. І. Крашевського 1858 року у Європу, а разом з тим «Нотатки з подорожей» (1860), які стали по суті першою правобережною рефлексією європейського простору доби позитивізму та реалізму, не викликали захоплення в сучасників ні в центрі, ні на периферії²³, на протигагу від його попередніх «Спогадів про Волинь, Полісся та Литву» (1840) чи «Спогадів про Одесу, Єдисан та Буджак» (1845 – 1846), які були захоплено сприйняті правобережним читачем. Річ у тім, що читач обох «Спогадів...» відкрив для себе свійський простір, на відміну від «Нотаток...», де в яскраво виражених рецептивно-артистичних формах репрезентований був оксидентський, від якого, до речі, не

¹⁹ Grabowski M. Literatura i krytyka. – Т. 1. – Cz. 2. – Wilno : Nakładem T. Glücksberga, 1837. – 138 s. – S. 93-118. – S. 93.

²⁰ «Запах та барви» – алюзорне цитування М. Грабовським образу епохи Ф. Шлегеля зі статті «Трансцендентальна філософія». Див. : Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика: В 2 т. – Т. 1. – М. : Искусство, 1983. – 480 с. – С. 435.

²¹ Grabowski M. Literatura i krytyka. Op. cit. – S. 101-102.

²² Grabowski M. Literatura i krytyka. Ibidem. – S. 114.

²³ Hertz P. Od wydawcy // Kraszewski J. I. Kartki z podróży 1858 – 1864 / Przyp. i posłów. opatrzył P. Hertz. – Т. 2. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977. – 518 s. – S. 466.

був у захваті та не приваблював і самого мандрівника²⁴.

«Правобережний орієнталізм» – річ примхлива. Це особлива форма рефлексій, жартів, гавенд. Пригадаймо Є. Фелінську, яка сміялася над В. Жевуським, котрий ходив по Житомиру в східному вбранні²⁵. Сам над собою сміється А. Міцкевич, який, перебуваючи в Одесі, пише до Й. Лелевеля: «В Одесі веду орієнтальне життя, або по-простому, гультяйське»²⁶. Досить характерним є спостереження М. Чайковського про Міхала Гленбоцького, який «залишався серед козаків як гордий шляхтич, серед ляхів – як гордий козак, серед москалів і німців – як непримиримий поляк»²⁷.

Ю. І. Крашевський у «Спогадах про Волинь, Полісся та Литву» в розділі «Луцьк» записав знакову думку з потужнішим мерехтінням підтекстів, при прочитанні якої дуже важливо правильно поставити логічний наголос: «Селянин до цього часу на полях виорює рештки мурів та сіє на них, і не розуміє тієї цегли, яка до нього голосом у кілька сотень століть відгукується»²⁸. Традиційно це коментується, як подорож письменника «руїнами» колишніх земель Речі Посполитої та захоплення вітчизняними старожитностями. Це слушне та досить прозоре сприйняття тексту. Але якщо в цій рецепції часу поставити логічний наголос на дієслові «сіє», то одразу змінюється ретроспективна рецепція хронотопу на проспективну. Тепер з «руїнного» й досить сумного бачення ситуації при першому прочитанні, у другому – текст набирає оптимістичного, життєстверджувального характеру. Життя продовжується, «селянин сіє»! Земля й люди житимуть! Це вже інша людина, у цьому випадку – новий лучанський селянин, а разом з тим і новий правобережний час, що протиставлений історичному річпосполитівському. Безперечно, така реконструкція тексту Ю. І. Крашевського значно укрупнює його бачення

²⁴ Jedlicki J. Jakiej cywilizacji Polacy potrzebują. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988. – 378 s. – S. 207-209. Czapiewski J. Między buntem a ugodą: kształtowanie się poglądów politycznych Józefa Ignacego Kraszewskiego. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. – 239 s. – S. 188.

²⁵ Felińska E. Pamiętniki z życia. – Seria 2. – T. 2. – Wilno : Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego, 1859. – 407 s. – S. 370.

²⁶ Mickiewicz A. List do Joachima Lelewela z 7 / 19 stycznia 1827 r. // Mickiewicz A. Dzieła. Listy / Oprac. M. Dernałowicz. E. Jaworska. M. Zielińska. – T. XIV. – Cz. 1: 1815 – 1829. – Warszawa : Czytelnik, 1998. – 713 s. – S. 392.

²⁷ Pamiętniki Sadyka Paszy Michała Czajkowskiego / Tł. na polskie A. P. – Lwów : Nakładem księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1898. – 286 s. – S. 2.

²⁸ Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polissa i Litwy / Przygot. do druku i wstęp. St. Burkot. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1985. – 384 s. – S. 179.

особливостей поступу краю, однак, як нам здається, дещо штучна, як, до речі, й одностороння перша. Інтерпретація бачення письменником свійського простору має лежати десь посередині, між «цеглою й зерном»: не забувати старе, але й будувати (сіяти!) на майбутнє.

Співзвучна такому потрактуванню є характеристика часу, зроблена Ст. Буркотом: «Після придушення листопадового повстання вітчизняні письменники, які були пов'язані з давніми кресами, не мали ілюзій щодо мандрівок „нашими колишніми околицями”, бачили, що ці землі були багатонаціональні від давнини, зазнали глибоких змін – не тільки в політичному сенсі, а також і культурному <...>. Міф Польщі „od morza do morza” був ідеєю, створеною з еміграційних мрій: в очах вітчизняних мандрівників він був все менш реальним»²⁹.

1793 – 1863 рр. – були найважчими роками щонайменше для двох поколінь правобережців. Жив той правобережець у своєму лімінальному просторі, завжди *tertium comparationis*, між Бугом й Дніпром, між Королівством Польським та Великоросією, між Сходом та Заходом, не пристаючи до жодного, відмінний від навколишніх світів, світів, які часто ставали йому чужими й ворожими, світів, які не намагалися його зрозуміти, не цікавилися ним, усіма покинутий, штучно витіснений на маргінес – околицю культурного й політичного життя. Але вже на самому Правобережжі серед польськомовного письменництва протиставлення східних та західних культур не було навіть у таких сакральних явищах, як віра чи мова. Ст. Маковський, зокрема, зауважував, що в ХІХ ст. «поняття кордону між культурою християнського Сходу та Заходу, між мовою польською та українською не існувало», однак «існувало єдине та сильне відчуття межі та суспільної відмінності»³⁰, – уточнював дослідник. Тому, не дивно, що саме тут почала формуватися своя відмінна візія поступу правобережної культури, мовна та стильова манери, поетика збереження часу в літературному творі, ідея суспільного

²⁹ Burkot St. *Podróże Józefa Ignacego Kraszewskiego* // *Ruch literacki* (Kraków). – 1987. – Z. 3 (162). – Maj – czerwiec. – S. 165-179. – S. 169.

³⁰ Makowski St. *Synkretyzm kulturowy ukraińskiej szkoły poetów polskich // Między Wschodem a Zachodem: Europa Mickiewicza i innych. O relacjach literatury polskiej z kulturami ościennymi* / Pod. red. G. Borkowskiej i M. Rudaś-Grodzkiej. – Wrocław-Warszawa-Kraków : Zakład narodowy im. Ossolińskich, [2007]. – 155 s. – S. 57-64. – S. 61.

гуртування³¹. Не дивно, що саме Правобережжя «вибухнуло» найпотужнішим прагненням до мемуаристичної літератури, літератури, яка сакралізувала минуле, отчі джерела, що «міліли» на його очах, замулювалися й висихали. Профетизм, міленаризм та фаталізм правобережного мемуариста мав насичувати майбутні покоління своєю винятковістю, непересічністю, ексклюзивними аксіологічними надбаннями.

Українська україністика (перепрошуємо за okazіональну тавтологію) рівно як і українська полоністика сьогодні потужно знаходиться у магічному просторі міфологем «креси» та «пограниччя», живлячи їх не своїми власними концептами, а, швидше, умовно кажучи, зовнішніми. І тут не важливо звідки походить таке уявлення – з Варшави чи Петербурга, Парижа чи Києва. Важливо те, що ми самі до кінця не зрозуміли та, відповідно, й не оцінили те, що є суттю нашої багатонаціональної української літератури.

Правобережжя, як штучно трансформований простір, маємо на увазі адміністративні перевпорядкування після розподілів Речі Посполитої, почало жити своїм життям, власним і незалежним від двох центрів, від двох столиць. Відомо, що ще Ст. Козмян виношував плани колонізації Волині³², яка почала вже ментально відрізнятись від Королівства Польського. Тому, впевнені, що не випадково «українська школа» польського романтизму зародилася саме на Правобережжі, як самодостатня іманологічна презентація правобережної ментальності, не тільки й не стільки як «спадкоємець» старожитньої Речі Посполитої, а, найперше, як «опозиція» центральним, «столичним» канонам. У цьому контексті стає зрозумілим чому навіть славнозвісна «Марія» (1825) волинянина А. Малчевського не була спочатку прийнята великопольським читачем³³ або що живило статтю «Україноманія» Ю. І. Крашевського.

Так, у першій половині ХІХ ст. набирає обертів процес, який умовно можна назвати реполонізацією – набуття правобережними письменниками патерної незалежності, який відбувався паралельно з русифікаторською політикою царату, але не маючого з нею нічого

³¹ Ершов В. Особливості гурту та гуртування персонажів, як самобутнього елементу композиції мемуаризованого тексту правобережної польськомовної літератури України першої половини ХІХ століття // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Вип. 44. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 204-209.

³² Rudkowska M. Kraszewski wobec Rosji. Op. cit. – S. 143, 211-212.

³³ Mochnecki M. Rozprawy literackie / Oprac. M. Strzyżewski. – Wrocław : Ossolineum, 2004. – 383 s. – S. 312.

спільного. Д. Бовуа пояснює реполонізацію, як процес «декласування вже вражаюче оселяненої шляхти»³⁴, маючи на увазі її прихильність до української ментальності. Тому не дивно, що однією з форм трансформації традиційної «польщизни» на правобережному ґрунті скоро стане славновісна хлопоманія, серед яскравих представників якої, був, наприклад, «поляк з роду» Володимир Антонович, який, за висловом І. Франка, належав «до найвизначніших діячів українського духовного розвитку»³⁵. Франкова максима значуща тим, що вчений бачить поступ українського духовного розвитку в незалежності від походження, мови чи релігії митця: православний російськомовний українофіл зробився «справді українським» представником інтелігентного руху, – уточнює львів'янин.

У контексті лімінального простору правобережного красного письменництва особливе місце займає польська мова, яка в краї принаймні у XVI – першій половині XIX століття має розглядатися як мова міжнаціонального спілкування, про що вже неодноразово писали її дослідники³⁶. Це не тільки та не стільки польська мова в її канонічному розумінні, скільки її правобережний головний вияв, про який навіть важко говорити, як про діалект, оскільки мова – це не стільки словниковий репертуар, скільки спосіб правобережного словомислення та ідеостиль, що, безперечно, надає їй окремого статусу та іншої змістовності. Сьогодні ми маємо щось подібне на прикладі англійської та американської мов, де істотно відмінні не тільки фонетика чи лексика, але й найголовніше – ментальна та соціокультурна змістовність висловлювання, що відокремлює одну від іншої. Тому не випадковим є те, що польський дослідник південно-східних кресів З. Будзинський, відчувши відмінність правобережної польської мови, позначає її терміном «języka

³⁴ Beauvois D. Inteligencja polska na zachodnich kresach cesarstwa rosyjskiego w XIX wieku // *Echa przeszłości*. – Т. IX. – Olsztyn : Wydawnictwo uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2008. – 428 s. – S. 121-142. – S. 134.

³⁵ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Золота Франкіяна. – Дрогобич : Відродження, 2088. – 462 с. – С. 119.

³⁶ Romanowski A. Literatura polska czy polskojęzyczna? // *Między Wschodem a Zachodem: Europa Mickiewicza i innych. O relacjach literatury polskiej z kulturami ościennymi* / Pod. red. G. Borkowskiej i M. Rudaś-Grodzkiej. – Wrocław-Warszawa-Kraków : Zakład narodowy im. Ossolińskich, [2007]. – 155 s. – S. 111-120. Łesiów M. Historia wzajemnych kontaktów i wpływów języka polskiego i ukraińskiego // *Z badań nad polsko-ukraińskimi powiązaniem językowymi* / Pod red. D. Buczki, M. Łesiówa. – Lublin : Wydawnictwo KUL, 2003. – 179 s. – S. 11-23.

kresowego»³⁷. Переконані, не випадковим було також і те, що саме на Правобережжі створюється новий культурний феномен – українська література латинською абеткою (Гимко Падура, К. А. Гейнч, Д. Бонковський), а на західному Правобережжі навіть почали вивчати українську мову за букварями з латинською абеткою^{38, 39}.

Знаковою подією краю позаминулого століття став чуднівський (снт Чуднів – тепер районний центр Житомирської обл.) з'їзд волинсько-литовських літераторів у червні 1841 року. Пошук естетичних та соціальних орієнтирів був бурхливим, дискурсивним, конфронтаційним. У наступних роках шляхи правобережної еліти розійшлися в діаметральних напрямках. Однак саме цей з'їзд яскраво проілюстрував визріле прагнення до гуртування та самоідентифікації правобережців, пошук «реперу», з якого мало відбуватись опанування батьківського простору та рецепції Сходу й Заходу.

Думається, що закономірним було й те, що саме Житомир став столицею або, як тоді писали, огнищем інтелектуального життя Правобережжя⁴⁰. У місті існували літературні салони, які у правобережній модифікації називалися літературними вечорами чи клубами або обійстями. Так, наприклад, літературний бомонд тогочасного правобережжя зразку кінця 1857 року складали «наш Нестор» К. Качковський (зробимо логічний наголос на присвійному займеннику «наш»), а також А. Гроза, Б. Дунін-Жуховський, Е. М. Галлі, Я. Прусіновський, С. Осташевський та А. Квятковський⁴¹. Додамо до реперних правобережних літературних огнищ – дім Ю. І. Крашевського, як осереддя інтелектуальної й духовної думки краю. Враження Адама Плуґа від відвідин житомирського обійстя письменника закінчують його

³⁷ Budzyński R. Stan badań nad dziejami społecznymi kresów południowo-wschodnich w epoce przelomu (druga połowa XVIII wieku) // Rocznik Przemyski. Historia. – T. XLIII. – Z. 4. – 2007. – S. 85-118. – S. 116.

³⁸ Миллер А. И. Империя Романовых и национализм. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 240 с. – С. 86.

³⁹ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Оп. cit. – С. 104.

⁴⁰ Falkowski J. Życie towarzyskie w gub. podolskiej, wołyńskiej i kijowskiej w pierwszym połowie naszego wieku // Kłosy. Czasopismo ilustrowane tygodniowe (Warszawa). – T. 42. – 1886. – S. 93-94, 109-111, 117-118; Stupkiewicz St. Ognisko polskiego życia kulturalnego w połowie XIX wieku w Żytomierzu // Przegląd humanistyczny (Warszawa). – № 3. – 1966. – S. 47-64.

⁴¹ А. К. Korespondencia Kroniki. Żytomierz dnia 28 grudnia 1857 r. Polemika z korespondentom T. Wieczory literackie. Obrona ich i istorja. List osób zajmujących się literaturą w Żytomierzu // Kronika Wiadomości krajowych i zagranicznych (Warszawa). – 1858. – 5/17 stycznia. – № 15. – S. 2-3.

розлогі спогади: «Житомир був однією з найулюбленіших зупинок у плані моєї подорожі. <...> Мав у ньому зустрітися з Крашевським, думаю, що це вагома причина. <...> На Малій Бердичівській вулиці в домі добре знайомому всім мешканцям міста від найбагатших та найвідоміших до найбідніших та найменших, бо хто до нього не мріяв потрапити, хто з тієї чи іншої причини не шукав товариства благородного господаря? <...> Ми не довго були самі, оскільки швидко пробив час, коли настав вільний доступ через ті шановні пороги кожному; одразу з'явилося кілька осіб, серед яких я познайомився з паном Я. Прусіновським, <...> Качковським, і з жалем пом'янули Комарницького»⁴². Про бурхливе салонне життя свідчать літературні заходи, які проходили в житомирській клубній залі. Так, наприклад, 20 квітня 1858 р. тут відбулись урочисті проводи Ю. І. Крашевського в першу його закордонну подорож, під час якої виголошувалися поетичні здравиці на честь від'їжджаючого⁴³.

Правобережці роками вели свою вперту боротьбу за заснування свого регіонального видання. М. Грабовський у 1839 р. прагнув відкрити у Києві «Przeględnik literatur słowiańskich», у 1841 р. – «Rocznik krytyczny», а у 1843 р. – «Słowianyn». Але все було марним. Виданнями, що безпосередньо відгукувалися на правобережні проблеми були у Вільно «Athenaeum» (1841 – 1851) Ю. І. Крашевського (на початку досить стриманий та «безконфліктний») та в Петербурзі «Tygodnik Petersburski» (1830 – 1858), ідеологами якого були І. Головінський, М. Грабовський та Г. Жевуський (часопис суперечливий, неоднозначний, що здобув свого часу гучну й тенденційну славу, яка міцно утримується за ним до нашого часу, однак, як нам здається, ще до кінця не прочитаний, неоцінений, та, на жаль, не вписаний у макротекст української літератури). Назвемо у цьому контексті також альманахи «Gwiazda» (1846 – 1849), «Leviafan. Noworocznyk» (1848), «Grosz Wdowi. Noworocznyk» (1849 – 1850), «Pisma zbiorowe Klemensa Protasza» (1849 – 1850), нарешті, студентський збірник «Pisma urywkowe wierszem i prozą Józefa Prospera Gromadzkiego» (1858), що сукупно дозволяє говорити про наступність, етапність і системність культурного поступу правобережної польськомовної літератури.

⁴² Pług A. List Adama Pługa do Felixsa Pietkiewicza. Kilka wrażeń z wycieczek na Litwę // Kronika Wiadomości krajowych i zagranicznych (Warszawa). – 1858. – 5/17 października. – № 275. – S. 5-6.

⁴³ K[wiatkowski] A. Żytomierz dnia 21 kwietnia (3 maja) 1858 r. Odjazd Kraszewskiego za Granicę // Kronika Wiadomości krajowych i zagranicznych (Warszawa). – 1858. – 29 kwietnia / 11 maja. – № 124. – S. 1-2. – S. 1.

Додамо до палітри правобережного письменництва функціонування Товариства з видання польських книг за зниженими цінами (1858 – 1860 – 1865), де друкованому слову служили К. Качковський, А. Гроза, Л. Ліпковський, Е. М. Галлі, А. Квятковський, А. Коженівський, Ф. Новицький, Адам Плуг та ін. Товариство видало «Звіт, поданий книжково-видавничому товариству в Житомирі 22 квітня 1859 року»⁴⁴, що містив звіт Товариства, який можна трактувати також і як програмний документ діяльності правобережного бомонду.

У цій статті ми навмисне не зупиняємося власне на аналізі літературної спадщини Т. Бобровського, Е. М. Галлі, І. Головінського, М. Грабовського, А. Грози, Т. Т. Єжа, А. Єловіцького, Г. Жевуського, Є. Івановського, Ф. Карпінського, Ф. Ковальського, А. Коженівського, Ю. І. Крашевського, Н. та Г. Олізарів, Т. Олізаровського, С. Осташевського, Т. Падалиці, А. Пжездзецького, Адама Плуга, А. Равіти-Гавронського, А. Ролле, Л. Совінського, Є. Фелінської, М. Чайковського та інших видатних і менш знаних (у моєму індексі значиться біля двох сотень імен літераторів краю), кожен із яких заслуговує окремого прочитання з реперних просторів, таких як Житомир, Київ чи Кам'янець-Подільський. Це потужні велетні української польськомовної літератури, що вже друге століття чекають на своє заслужене місце в каноні української багатонаціональної літератури.

Традиційні пеони щодо Правобережжя, як кресів, пограниччя, аркадійського простору, «молоком і медом спливаючого», – є нічим іншим, як досить поширеною та вдалою метафорою, яка вособлює візію простору з точки зору тих, хто його покинув чи виїхав з краю, а не тих, хто тут проживав. Таке бачення вкрупнює думка Ю. І. Крашевського, який наприкінці життя у «Безсонних ночах» занотував якось досить відверту максиму: «Бути вигнанцем та відчувати себе ним – вже краще у чужих, бо їм багато чого вибачити можна; але повернутися на родинну землю і на ній бути позначеним як „приблуда”, де відчувати себе вигнанцем або небажаним гостем, було б надто болісним. Краще опинитися поміж не своїх, щоб від своїх не мати ніяких нарікань і могти любити їх здалека»⁴⁵.

Батьківщину «кохав здалека» не тільки один Ю. І. Крашевський, але й С. Гошинський, Б. Залеський,

⁴⁴ [Kaczkowski K.]. Sprawozdanie złożone Stowarzyszeniu Xiegarsko-Wydawniczemu w Żytomierzu, dnia 22 kwietnia 1859 roku przez Karola Kaczkowskiego. – Kijów, 1859. – 22 s.

⁴⁵ Kraszewski J. I. Pamiętniki. Op. cit. – S. 388.

Ю. Словацький, Ю. Коженювський, Т. Т. Єж, Н. Олізар та багато інших, які за власним бажанням у пошуках кращої долі або за примусових обставин її залишили. Вони складають сьогодні класиком великопольської художньої літератури. Іншим же Кліо уготувала забуття та місце в лімінальному просторі між польською та українською літературами...

Сучасні та й колишні наукові дослідження правобережної польськомовної літератури відбуваються здебільшого з позицій компаративістичної методології і практично ніколи з герменевтичної, яка потребує виокремлення та локалізації феномену в загальнокультурному українському просторі. Герменевтичний дискурс, на наше глибоке переконання, сприяв би закріпленню за художньою літературою Волині, Київщини та Поділля, перш за все, статусу прецеденту, як оригінального та самодостатнього явища, що, в свою чергу, в майбутньому має сприяти виявленню нової якості множини міжнаціональних, міжкультурних, міжілітературних зв'язків. Те, що це титанічна та, на жаль, «немодна» праця – не викликає сумнівів. Річ у тім, що в цьому контексті треба визначити місце польської мови в українському духовному просторі, позначити віхи генези, яка, безперечно, була відмінною від сусідніх регіонів, диференціювати таксономічні сегменти української літератури загалом та польськомовної української зокрема, маркувати аксіологічні доміанти, проблемні вектори поступу, генологічні, стильові, поетичні etc. особливості тощо. Іншими словами, укласти «Історію польськомовної української літератури Правобережжя».

Ця проблема хвилювала наших попередників, серед яких імена велетнів української полоністики – І. Франка, Дм. Чижевського, С. Єфремова, В. Гнатюка, а також знаходиться в полі зору провідних полоністів сучасності – О. Астаф'єва, П. Білоуса, М. Брацкої, Ю. Булаховської, Л. Вахніної, Р. Кирчіва, Є. Нахліка, Л. Оляндер, Н. Петриченко, Н. Поплавської, Р. Радишевського, Л. Ромащенко, В. Шевчука та багатьох інших.

Однак сьогодні правобережна польськомовна література так і залишається у віртуальному просторі чи то кресів, чи то пограниччя, яке не має демаркаційних познач, адміністративно, географічно, соціально та культурно нелокалізованою, як факт *tertium comparationis* по відношенню до Великопольщі та Великоросії, ні польською та, природно, і не російською, та, власне, поки що й не українською. Проте, впевнений, що вже настав час реінтерпретації літературно-художнього кресо-

романтичного (термін Б. Хадачека)⁴⁶ міфу «лімінальної» літератури, соціо-культурної міфемі пограниччя з точки зору української культурної належності, як батьківщини польськомовних волинян, киян і подолян, що становить самодостатній, самоорганізований і реально функціонуючий сегмент польськомовної української літератури 1793 – 1863 рр. Те, що така візія на часі, показала досить жвава дискусія, що виникла на міжнародній конференції «Українсько-польський бюлетень», організованій кафедрою полоністики КНУ ім. Т. Шевченка 22 – 24 вересня 2010 р.⁴⁷, з результатами якої маємо надію ознайомитися найближчими роками.

Владимир Ершов.

Tertium comparationis: Правобережная польскоязычная литература: между востоком и западом

В статье рассматривается проблема принадлежности и признания литературы польско-украинского пограничья Правобережной Украины XIX века, как оригинального и самодостаточного явления польскоязычной многонациональной украинской литературы.

Ключевые слова: украинская многонациональная литература, украинская польскоязычная литература, Правобережье, лиминальное пространство.

Volodymyr Yershov.

Tertium comparationis: Right-bank Polish literature: between East and West

The article discusses the problem of identity and certainty of the literature of Polish-Ukrainian borderlands of Right-Bank Ukraine of the nineteenth century, as the original and self-sufficient phenomenon of the Polish speaking multinational Ukrainian literature.

Key words: Ukrainian multinational literature, Ukrainian Polish speaking literature, Righ-Bank, liminal space.

⁴⁶ Hadaczek B. Kresoromantyzm // Kresy (Lublin). – 2004. – № 3 (59). – S. 227-236.

⁴⁷ Ромащенко Л. Ювілей київської полоністики // Слово і час (Київ). – 2011. – № 1. – С. 122-125.